

HARIS DERVIŠEVIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

KALIGRAFIJA GAZI HUSREV-BEGOVOG I MURAD-BEGOVOG TURBETA U SARAJEVU

Sažetak

Analizirajući kaligrafske cikluse u Gazi Husrev-begovom i Murad-begovom turbetu u Sarajevu, autor potvrđuje živu kaligrafsku djelatnost austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini, čije visoke kvalitete svjedoče levhe u spomenutim turbetima. Koristeći se metodom usporedbe i analize, kaligrafski ciklus je atribuiran i datiran. Rad također dokazuje prisutnost tradicionalne islamske umjetnosti u Austro-Ugarskoj monarhiji, odnosno Bosni i Hercegovini.

Gljučne riječi: Islamska kaligrafija, Gazi Husrev-beg, Hadži hafiz Rakim-efendija Islamović, Ali Faginović, Akif Hadžihuseinović

Uvod

Berlinskim sporazumom 1878. godine okončana su četiri stoljeća osmanske prisutnosti u Bosni i Hercegovini, a dolazak Austro-Ugarske donio je ovoj balkanskoj zemlji niz tektonskih promjena na političkom, društvenom i kulturnom planu. Među strateškim koracima politike Dvojne Monarhije bilo je promicanje ideje Bošnjaštva odnosno „bosanske nacije” – zajednice svih slavenskih naroda Bosne i Hercegovine, a za ključne nosioce ove ideje smatrani su bosanski muslimani.¹ Usporedo s ovim težilo se negiranju osmansko-islamskog naslijeđa bosanskih muslimana s ciljem njihovog udaljavanja od Istanbula. Rezultat ovakvih intencija bilo je podizanje niza objekata diljem Bosne i Hercegovine u neomaurskom stilu, koji je spajao dekorativne elemente arhitekture memlučkog Egipta s tlocrtnim i prostornim odlikama historizma. Stoga se opravdano može smatrati da neomaurski stil mnogo nalikuje saidovskom orijentalizmu² u austrougarskom ruhu (neomaurski stil u Bosni i Hercegovini svoju inspiraciju crpio je iz islamske arhitekture, ali nije bio njezin dio).

1 Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism*, New York, Oxford University Press, 2007, str. 59-63.

2 Više o orijentalizmu vidjeti: Edward W. Said, *Orijentalizam : zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo, Svjetlost, 1999.

Dolaskom Carske i Kraljevske monarhije bosanski muslimani nisu odbacili svoj jezik, vjeru, kulturu, ali ni umjetnost – to jeste islamsku umjetnost – te se otvara pitanje građe islamske umjetnosti u Bosni i Hercegovini tokom *fin de siècle*, odnosno za vrijeme četiri decenije austrougarske vlasti. Dakako da se može kazati da islamska umjetnost nastavlja svoj kontinuitet, ali ne u svim vidovima likovnog stvaralaštva. Začudujuće je da su napisani vrijedni radovi koji se osvrću na arhitekturu i umjetnost austrougarskog perioda nastalu u duhu evropskih stilova,³ dok ne postoji niti jedan rad koji kao središnju temu ima tradicionalnu islamsku umjetnost nakon 1878. godine.

Dakako da je za potrebe islamske zajednice u Bosni i Hercegovini sagrađeno niz objekata, ali oni nisu podizani u nekim od poznatih islamskih arhitektonskih stilova, nego u obliku spomenutog neomaurskog stila ili pak u bosanskom slogu. Sličan razvoj se može pratiti i kroz umjetnost metala, te drvorezbarstva, gdje su osmanske uzore zamijenila safavidska i memlučka djela. Čini se da je jedini vid islamske umjetnosti koju je Beč zatekao a nije preobličio – islamska kaligrafija.

Tokom austrougarskog perioda Sarajevo je imalo aktivnu kaligrafsku scenu i škole kaligrafije,⁴ a značajni centri bili su Travnik i Fojnica.⁵ Kao srednjoškolski predmet islamska kaligrafija bila je uvedena pod nazivom „arapska kaligrafija” (Šeriatska sudačka škola, Sarajevo).⁶ Broj kaligrafa koji su djelovali u Sarajevu, te djela koja su iza sebe ostavili i istovremeno pratili suvremena dešavanja u ostatku islamskog svijeta, daju puno pravo da se smatra da je u austrougarskom periodu postojao „Sarajevski kaligrafski kružok”. Tekst što slijedi ima za cilj fragmentarno predstaviti islamsku kaligrafiju Sarajeva od

- 3 Ibrahim Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine : 1878-1918*, katalog izložbe, Sarajevo, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1987; Jela Božić, *Arhitekt Josip pl. Vancaš = Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave*, doktorska disertacija, Sarajevo, [Jela Božić], 1989; Branka Dimitrijević, *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, doktorska disertacija, Zagreb, [Branka Dimitrijević], 1989; Ibrahim Krzović, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Sarajevo-Publishing, 2004; Andrea Baotić, „Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878-1918”, u: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, zbornik radova s Međunarodne konferencije, Sarajevo, Filozofski fakultet, 2011, str. 537-559.
- 4 Haris Dervišević, *Sarajevski kaligrafski kružok*, izlaganje na Simpoziju: *Savremene percepcije naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 22. novembar 2014.
- 5 Haris Dervišević, „Islamska umjetnost u Austro-Ugarskom Carstvu: slučaj islamske kaligrafije u Bosni i Hercegovini”, u: *SOPHOS : časopis mladih istraživača*, br. 7 (2014), Sarajevo, Filozofski fakultet, ZINK - Znanstveno-istraživački inkubator, 2014, str. 91-110.
- 6 *Spomenica šeriatske sudačke škole u Sarajevu : izdana prilikom pedesetgodišnjice ovoga zavoda (1887-1937)*, Sarajevo, Islamska dionička štamparija, [s.a.], str. 68.

1878. do 1918. godine na primjeru kaligrafije u turbetima Gazi Husrev-bega i Murad-bega Tardića. Dosadašnja istraživanja ukazuju da su radovi nastajali sukcesivno u nekoliko faza i da su djelo trojice sarajevskih kaligrafa. U radu će se nastojati prikazati obim kaligrafskih ciklusa, njihov kvalitet, te će se izvršiti atribucija levhi iz turbeta.

Gazi Husrev-begovo i Murad-begovo turbe

Gazi Husrev-begova ili kako je u narodu ustaljeno reći Begova džamija je jedan od najmonumentalnijih objekata ne samo Sarajeva već osmanskodobne Bosne i Hercegovine uopće.⁷ Dašak vremena i patina historije nije oskrnavila njezinu veličinu, a skladna igra arhitektonskih formi rijetko je koga ostavila ravnodušnim. Zanesen ljepotom građevine bio je i Ćiro Truhelka, koji u radu o Gazi Husrev-begu posvećuje znatno poglavlje džamiji, te piše: „Srvnimo li ju sa Carevom, sa Mehmedbegovom ili sa Skenderijom, to sve tri izgledaju spram Begove rek bi kao miniature. Ako u Careve džamije na promatrača djeluje gracilnost stupova, vitkost munare, elegancija kubeta, u Begove džamije sve je to jače, već, snažnije, masivnije (...)”.⁸ Veličina ličnosti znamenitog vakifa Gazi Husrev-bega, koga mnogi smatraju i najvećim dobrotvorom Sarajeva, ogleda se ne samo u džamiji nego u čitavom kompleksu njegove zadužbine.⁹ Pored džamije Gazi Husrev-begovu külliyyu¹⁰ čine dva turbeta, medresa, hanikah, mekteb, imaret, hamam, muvekihthana (...).¹¹

7 * Porijeklo fotografskog materijala: Sl. 1 – Sl. 2, Sl. 5 – Sl. 30, Sl. 32 – Sl. 37 (Haris Dervišević, 2015.), Sl. 3 (lijevo, fotografiju pod nazivom »View of mosque entrance from the interior« napravio je William Remsen 1981. godine, a preuzeta je sa: www.archnet.org (30.08.2009.); desno, fotografija iz nepoznate godine nalazi se u fondu Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH, Ministarstvo kulture i sporta Federacije BiH.), Sl. 4 i Sl. 31 (obje sheme napravio Haris Dervišević); Autor se ovom prilikom zahvaljuje upravi Gazi Husrev-begovog vakufa na nesebičnoj pomoći i ustupljenom materijalu prilikom istraživanja.

Više o Gazi Husrev-begovoj džamiji vidjeti u opsežnoj monografiji Nihada Čengića, *Begova džamija kao djelo umjetnosti : estetska metamorfoza kroz stoljeća i posljednje konzervacije originaliteta*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 2008.

8 Ćiro Truhelka, „Gazi Husrev-beg – njegov život i njegovo doba”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV/1, Sarajevo, 1912, str. 152.

9 Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva : (XVI stoljeće)*, Sarajevo, Svjetlost, 1996.

10 Külliye je kompleks vakufskih objekata u osmanskoj arhitekturi u čijem središtu se nalazi džamija, vidi: Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, London : New York, Routledge, 1999, str. 157.

11 ODLUKA, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, *Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu* (kons.gov.ba) (01.06.2012.).

(Sl. 1) Gazi Husrev-begovo i Murad-begovo turbe u Sarajevu*

Fokalna tačka cjeline je džamija, u čijoj sjeni se nalaze ostali objekti, što je čini se glavni razlog da je više pisano o džamiji nego o drugim objektima, što je slučaj i s Gazi Husrev-begovim, te Murad-begovim turbetom, koji se nalaze u neposrednoj blizini džamije (Sl. 1).¹² Veće turbe oktogonalnog tlocrta pripada Gazi Husrev-begu, namjesniku Bosanskog sandžaka,¹³ dok manje heksagonalnog plana pripada Murad-begu Tardiću, velikom vojskovođi i Gazi Husrev-begovom bliskom saradniku.¹⁴ Prema stilskim odlikama turbeta se ubrajaju u prijelazne oblike ranocarigradskog prema klasičnom stilu osmanske arhitekture, te su i ona poput projekta džamije nastala u radionici glavnog sultanskog arhitekta Esir Ali Acema.¹⁵ Turbeta tokom vremena nisu pretrpjela

12 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Islamska štamparija u Sarajevu, 1939, str. 31-32; Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, str. 95-104; Gazi Husrev-begovo i Murad-begovo turbe dio su zaštićenog kompleksa Gazi Husrev-begove džamije, koji je proglašen nacionalnim spomenikom. Vidi: ODLUKA, *Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu*, bilj. 5.

13 Vjerovatno najbolji uvid u život Gazi Husrev-bega ponudila je Behija Zlatar u monografiji posvećenoj Gazi Husrev-begu, vidi: Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2010.

14 Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, str. 32, 56, 109-110.

15 Acem Esir Ali (?-1537.) je osmanski arhitekt porijeklom iz Perzije, koji je dospio na osmanski dvor kao zarobljenik vojnih kampanja sultana Selima I (1512. – 1520.). Bio je na mjestu glavnog sultanskog arhitekta od 1525. do 1537. godine. Objekti koji se s velikom sigurnošću ubrajaju u njegov stvaralački opus su Čoban Mustafa-pašina džamija (1515. godina) u Eskişehiru, Čoban Mustafa-pašinim kompleks (1519. – 1525.) u mjestu Gebze i džamija s turbetom sultana Selima I u Istanbulu (1523.). Vidi: Ali Acemi, u: *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, urednici Jonathan Bloom M. i Sheila S. Blair, vol. 1, Oxford, Oxford University Press, 2009, str. 53-54.

veće izmjene i u osnovici su zadržala arhitektonske odlike XVI. stoljeća, ali se zbog brojnih požara nije sačuvao izvorni zidni oslik.

Posljednja restauracija i konzervacija oba turbeta provedena je 2002. godine, kada su pronađeni slikani slojevi iz 1893. i 1930. godine.¹⁶ Nije poznato ko je izveo projekat zidne dekoracije turbeta tokom 1890.-tih, ali za pretpostaviti da je bio angažiran Hans Nimeczek koji je 1885. godine uradio nacрте za slikarsku dekoraciju Gazi Husrev-begove džamije.¹⁷ Pored zidnog slikarstva oba turbeta su ukrašena kaligrafskim kompozicijama. Koliko je poznato niko od tada prisutnih inozemnih arhitekata i umjetnika u Bosni i Hercegovini nije poznao islamsku kaligrafiju, što je bio objektivni razlog za angažovanje domaćih umjetnika.

Kaligrafski ciklus Gazi Husrev-begovog i Murad-begovog turbeta broji trideset levhi. Zbog njihove kompleksnosti za očekivati je postojanje kaligrafskih nacрта poput onih Rakim-efendije Islamovića za levhe Gazi Husrev-begove džamije,¹⁸ ali nažalost tokom dosadašnjih istraživanja nisu pronađeni kaligrafski predlošci za levhe unutar turbetā. Zahvaljujući autorskim signaturama poznato je da je osam levhi u Gazi Husrev-begovom turbetu zasigurno djelo Ali Faginovića, dok je kaligrafiju u Murad-begovom turbetu izradio Akif Hadžihuseinović. Također postoje opravdane indicije da se nekoliko kaligrafskih kompozicija Gazi Husrev-begovog turbeta pripiše Rakim-efendiji Islamoviću.

Kaligrafija Gazi Husrev-begovog turbeta

Kaligrafski ciklus u turbetu Gazi Husrev-bega čine ajeti Kur'ana Časnog, ime poslanika Muhammeda, a.s., imena prve četverice halifa, imena Poslanikovih unuka Hasana i Husejna, te dijelovi teksta *salle*. Kompozicije su ispisane *ğālī tulut* pismom u tri razine (Sl. 2): ¹⁾najniža razina,¹⁹ ²⁾srednja razina²⁰ i ³⁾najvisočija razina.²¹

16 Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, str. 95-104; ODLUKA, *Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu*, bilj. 5.

17 *Sarajevski list*, br. 143/1885.

18 Levhe hadži hafiz Husejn Rakim-efendije Islamovića danas čine stalnu postavku Muzeja Gazi Husrev-begove biblioteke. Više o levhava vidi: Mehmed Mujezinović, „Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, I, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1972, str. 91-94; Haris Dervišević, „Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002)”, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (XVI/2)*, historija, historija umjetnosti, arheologija, Sarajevo, Filozofski fakultet, 2012, str. 269-284.

19 Levhe najniže razine su ovalne, bijele podloge, pozlaćenog okvira s pozlaćenim slovima.

20 Levhe srednje razine su u obliku kružnice, s prigušenom zelenom podlogom i pozlaćenim slovima.

21 Levhe najvisočije razine nalaze se u heksagramima, s pozlaćenim okvirom, te pozlaćenim slovima.

(Sl. 2) Unutrašnjost Gazi Husrev-begovog turbeta

Smatra se da je kaligrafija u Gazi Husrev-begovom turbetu djelo dvojice kaligrafa, hadži hafiz Husejna Rakim-efendije Islamovića²² i Alije Faginovi-

22 Hadži hafiz Husejn Rakim-efendija Islamović (1839. – 1895.) rođen je u Sarajevu i smatra se jednim od najznačajnijih bosanskohercegovačkih kaligrafa XIX stoljeća. Više o Hadži Hafiz Rakim-efendiji Islamoviću vidi u: H. Mehmed Handžić, „H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)”, u: *Novi Behar*, br. 20/21 (1938/39), str. 237-238; Islamović, Hadži hafiz Husein Rakim/Đoko Mazalić, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1. izd., sv. 3, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1959-1966), 1964, str. 10; Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika : slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1967, 60; Mehmed Mujezinović, „Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu”, str. 91-94; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo, Veselin Masleša, 1974, str. 189; Teufik Muftić, *Arapsko pismo (razvoj, karakteristike, problematika)*, Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 1982, str. 145; Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, str. 52, 87; ODLUKA, *Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu*, bilj. 5.; Haso Popara, „Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke – Prilog proučavanju historije obrazovanja u BiH”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXV/XXVI, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 2007, str. 21-23; Haris Dervišević, „Islamska kaligrafska baština u Bosni i Hercegovini: Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839. – 1895.)”, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju : zbornik radova*, sv. 2, urednik

ća.²³ Prema nekim navodima Islamović je autor dva donja niza, koji se nalaze iznad prozora turbeta,²⁴ dok pojedini autori smatraju da je Islamovićevo djelo samo središnji ciklus.²⁵ Obje tvrdnje su opravdane, jer su i Faginović i Islamović bili vrhunski kaligrafi.²⁶ Usporede li se njihovi radovi teško je govoriti o različitim stilovima, jer su pretežno obojica pisali *tulut* pismom. Cjelokupna kaligrafija turbeta može se svrstati među najbolja kaligrafska ostvarenja Bosne i Hercegovine kraja XIX stoljeća. Ipak sa sigurnošću se jedino može tvrditi da je kaligrafiju u pandantifima uradio Ali Faginović, jer je ostavio svoj potpis ispod levhe s imenom Husejn (Sl. 28). Premda se Faginović potpisuje samo kao Ali, nema sumnje da je to njegov rad, jer u tom periodu se ne bilježi kaligraf istog imena i istih kvaliteta. Pored imena Faginović je ispisao godinu nastanka levhe, odnosno hidžretsku 1311. godinu (1893-94.).

Oko autorstva druga dva nivoa postoje razmimoilaženja. Prvi kaligrafski niz, koloritom slični Faginovićevom radu u pandantifima, to jest izvedeni su pozlaćenim harfovima na bijeloj podlozi. Iz sličnosti u kompoziciji i hromatskog rješenja kaligrafske natpise iznad prozora možemo svrstati u opus Alije Faginovića.

Središnji kaligrafski niz čini se najsuvislije pripisati Rakim-efendiji, jer kompozicija i kolorit ovog sloja nalikuje trima kaligrafskim kompozicijama koje je Islamović uradio u unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije 1885. godine iznad troja vrata (Sl. 4). Ukoliko je Rakim-efendija Islamović autor središnjeg ciklusa u turbetu, on je morao nastati prije 1895. godine, jer je te godine Islamović preminuo u Inegölu (Turska) na povratku s hadža.

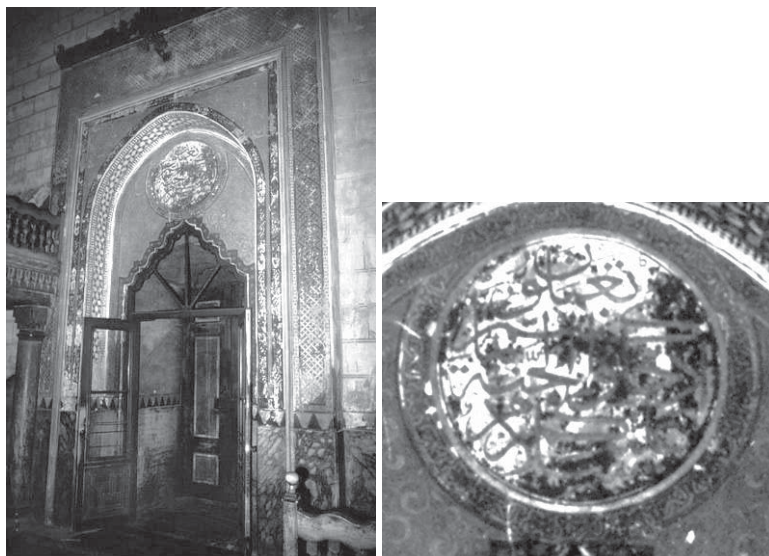
Husnija Kamberović, Sarajevo, Institut za istoriju, 2011, str. 239-248; Haris Dervišević, „Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002)”, str. 269-284.

23 *Iz mape Faginovića*, katalog izložbe, autor izložbe i teksta Enes Halimić, predgovor Nusret Isanović, Sarajevo, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2010; Jedan zbornik pjesama Alije Faginovića sadrži crteže derviških redova, vidi: Gazi Husrev-begova biblioteka, R-3219.

24 Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, str. 97.

25 *Iz mape Faginovića*, str. 22-23.

26 H. Mehmed Handžić, „H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)”, str. 237-238; *Iz mape Faginovića*, str. 19-20.

(Sl. 3) Rakim-ef. Islamović, *Kaligrafija iznad luka vrata glavnog ulaza Gazi Husrev-begove džamije (1895.)*

Prvu razinu, odnosno kaligrafski niz iznad prozora koji se pripisuje Faginoviću, čini osam izreka (Sl. 5 – Sl. 12). Ispisani tekst poznatiji je kao *salla*, pod kojim se podrazumijeva »žalovito učenje mujezina na munari povodom smrtnog slučaja«,²⁷ odnosno učenjem *salle* najavljivala se *dženaza*.²⁸ Slova *salle* ispisana su pozlaćenim *ğalī tulut* pismom na bijeloj podlozi, a svih osam levhi po kompoziciji i rasporedu harfova su slične. Tekst je ukomponiran pravolinijski unutar izduženog medaljona, a odabrani citati govore i upućuju na smrt. S obzirom da *salla* najčešće počinje govorom o smrti kao neizbježnom piću, analiza kaligrafije i teksta kreneće od ove rečenice koja se nalazi iznad prozora nasuprot ulaza u građevinu.

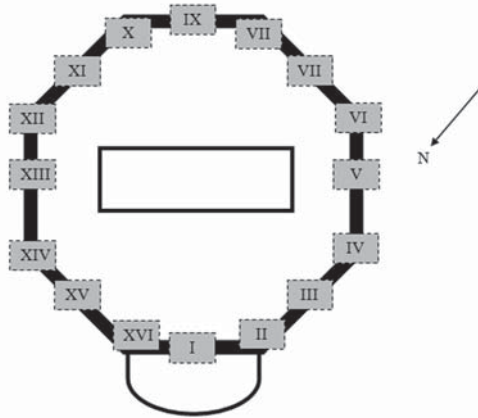
Prva rečenica *salle* kao što je kazano podsjeća ljude na neizbježnost ispijanja pića smrti, a uzor je svakako ajet Kur'ana Časnog: «كل نفس ذائقة الموت» («Svako živo biće smrt će okusiti!»).²⁹ U Gazi Husrev-begovom turbetu tekst

27 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, Svjetlost, 1966, str. 544.

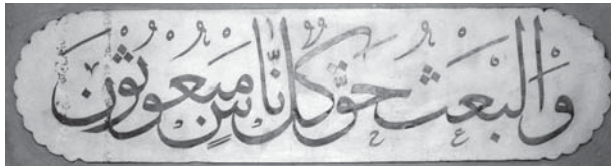
28 Enver Mulahalilović, *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Starješinstvo Islamske zajednice, 1989. [1988.] (2. izd.), str. 228-229.

29 Kur'an, Al-Anbiyā' (35), prijevod Kur'ana Časnog preuzet iz: *Kur'an s prevodom*, prev. Besim Korkut, Medina, Komplex Hadimu-l-Haremejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, 1412. hidžretska, str. 324; Kur'an, Āli 'Imrān (185), vidjeti: *Prijevod Kur'an*, str. 74; Kur'an, Al-'Ankabūt (57), vidjeti: *Prijevod Kur'ana*, str. 403; U daljem tekstu će se prijevodi ajeta Kur'ana navoditi iz *Prijeвода Kur'ana* Besima Korkuta, a nakon toga će se navesti ime sure, dok će u zagradi stajati broj ajeta.

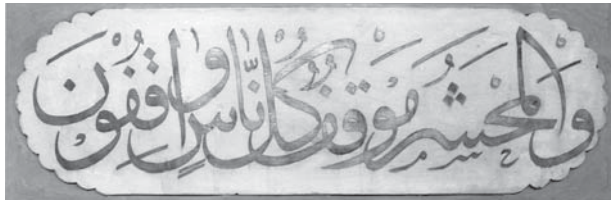
salle ispisan je na ovaj način: «الْمَوْتُ شَرَابٌ كُلُّ نَاسٍ شَارِبُونَ», što bez stilskog i prevodilačkog dotjerivanja na bosanski glasi: »Smrt je piće, svi ljudi će piti« (Sl. 5). Očigledna je gramatička grješka u tekstu, koja se ponavlja i u ostatku salle. Iz tog razloga će se u radu predstaviti ispisan tekst salle s prijevodom (Sl. 5 – Sl. 12), a potom prijedlog ispravnog teksta u bilješkama ispod (rimski brojevi koji se nalaze na kraju teksta levhi označavaju njihovo mjesto na shemi turbeta).

(Sl. 4) Shema Gazi Husrev-begovog turbeta

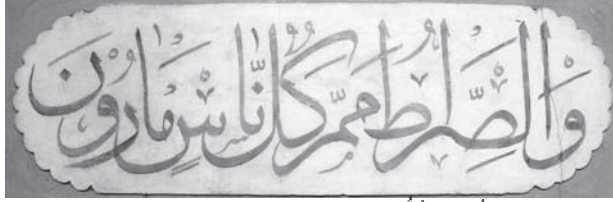

(Sl. 5) Ali-ef. Faginović, (I) وَالْبَغْتُ حَقٌّ كُلُّ نَاسٍ مَبْعُوثُونَ
(Proživljenje je istina, svi ljudi će biti proživljeni.),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 6) Ali-ef. Faginović, (III) وَالْمَحْشَرُ مَوْقِفٌ كُلُّ نَاسٍ وَاقِفُونَ
(Mahšer je mjesto, svi ljudi će stajati.),³⁰
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

30 Ispravno: وَالْمَحْشَرُ مَوْقِفٌ كُلُّ نَاسٍ وَاقِفُونَ - Prijevod: Mahšer je mjesto na kojem će svi ljudi stajati.

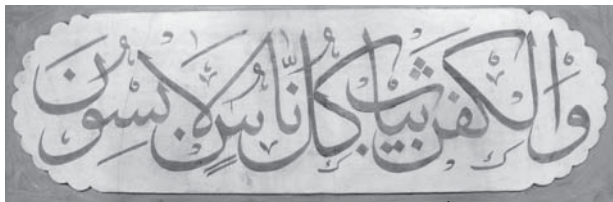
(Sl. 7) Ali-ef. Faginović, وَالصِّرَاطُ مَمْرٌ كُلُّ نَاسٍ مَارُونَ (V)
(*Sirat je prijelaz, svi ljudi prelaze.*),³¹
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 8) Ali-ef. Faginović, وَالرَّبُّ حَاكِمٌ كُلُّ نَاسٍ مَحْكُومُونَ (VII)
(*Gospodar je sudija, a svi ljudi su osuđenici.*),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 9) Ali-ef. Faginović, الْمَوْتُ شَرَابٌ كُلُّ نَاسٍ شَارِبُونَ (IX)
(*Smrt je piće, svi ljudi će piti.*),³²
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 10) Ali-ef. Faginović, وَالْقَفْنُ ثِيَابٌ كُلُّ نَاسٍ لَابِسُونَ (XI)
(*Čefni su odjeća, svi ljudi oblače.*),³³
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

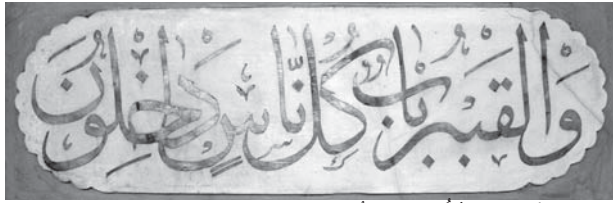
31 Ispravno: وَالصِّرَاطُ مَمْرٌ كُلُّ نَاسٍ مَارُوهُ - Prijevod: *Sirat je prijelaz preko koga će svi ljudi prijeći.*

32 Ispravno: الْمَوْتُ شَرَابٌ كُلُّ النَّاسِ شَارِبُوهُ - Prijevod: *Smrt je piće koje će svi ljudi okusiti.*

33 Ispravno: وَالْقَفْنُ ثِيَابٌ كُلُّ نَاسٍ لَابِسُوهُ - Prijevod: *Čefni su odjeća koju će svi ljudi obući.*

(Sl. 11) Ali-ef. Faginović, وَالْجَنَازَةُ مَرْكَبٌ كُلُّ نَاسٍ رَاكِبُونَ (XIII)
(*Dženaza je jahalica, svi ljudi jašu.*),³⁴
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 12) Ali-ef. Faginović, وَالْقَبْرُ بَابٌ كُلُّ نَاسٍ دَاخِلُونَ (XV)
(*Kabur je kapija, svi ljudi ulaze.*),³⁵
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

Središnji kaligrafski ciklus, kojeg čine osam levhi, može se smatrati djelom Hadži Husejn Rakim-efendije Islamovića. Tekst je ispisan pozlaćenim *ğalī tulut* pismom na prigušenoj zelenoj podlozi u kružnom okviru (Sl. 13 – Sl. 20). Rakim-efendija Islamović je za tekst birao najčešće ajete Kur’ana, jer je bio hafiz Kur’ana.

(Sl. 13) Rakim-ef. Islamović, إِلٰهِي أَنْتَ مَقْصُودِي وَرِضَاكَ مَطْلُوبِي (I)
(*Bože Ti si moj cilj i zadovoljstvo Tvoje tražim.*)
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

34 Ispravno: وَالْجَنَازَةُ مَرْكَبٌ كُلُّ نَاسٍ رَاكِبُونَ - Prijevod: *Dženaza je jahalica koju će svi ljudi jahati.*

35 Ispravno: وَالْقَبْرُ بَابٌ كُلُّ نَاسٍ دَاخِلُونَ - Prijevod: *Kabur je kapija na koju će svi ljudi ući.*

(Sl. 14) **Rakim-ef. Islamović**, رَبِّ اغْفِرْ وَأَرْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ (III)
(*Gospodaru moj, oprosti i smiluj se, Ti si najmilostiviji!*),³⁶
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

(Sl. 15) **Rakim-ef. Islamović**, فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (V)
(*Ali, Allah je najbolji čuvar i On je najmilostiviji!*),³⁷
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

(Sl. 16) **Rakim-ef. Islamović**, إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (VII)
(*Od Sulejmāna je i glasi: U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!*),³⁸
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

36 وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَأَرْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ (Samo dio ajeta koji je podvučen nalazi se u kaligrafskoj kompoziciji. Ovo se odnosi i na sve naredne bilješke.), vidjeti: Kur'an, Al-Mu'minūn (118), *Prijevod Kur'ana*, str. 349.

37 فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ أَعْجِبْهُ مِنْ قِيلِ فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (64), *Prijevod Kur'ana*, str. 243.

38 إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ , vidjeti: Kur'an, An-Naml (30), vidjeti: *Prijevod Kur'ana*, str. 379.

(SI. 17) **Rakim-ef. Islamović, (IX) اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَي سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ**
(Allahu blagosiljaj, poselami i blagodari našeg gospodina Muhammeda.),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

(SI. 18) **Rakim-ef. Islamović, (XI) فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ**
(Znaj da nema boga osim Allaha! Muhammed je Allahov poslanik.),³⁹
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

(SI. 19) **Rakim-ef. Islamović, (XIII) حَسْبِيَ اللَّهُ وَبِعَمَلِ الْوَكِيلِ فَيَنعَمُ الْمَوْلَى وَيَنعَمُ النَّصِيرُ**
(Meni je dovoljan Allah i divan je On Gospodar, a divan je On Zaštitnik i divan
Pomagač!),⁴⁰ Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (oko 1893.)

39 **فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَسْتَغْفِرُ لِدُنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَأَلَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِّنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيُغَيِّطَ بِهِمُ الْكُفْرَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا**, vidjeti: Kur'an, Al-Huġurāt (29), vidjeti: *Prijevod Kur'ana*, str. 515.

40 **فَإِن تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ**, vidjeti: Kur'an, At-Tawba (129), *Prijevod Kur'ana*, str. 207 (Isti dio ajeta u: Kur'an, Az-Zumar (38), *Prijevod*

(Sl. 22) Ali-ef. Faginović, **(IV)** عُثْمَانُ ذِي النُّورَيْنِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ
(*Osman Zi al-Nurejn, Allah bio zadovoljan s njim*),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 23) Ali-ef. Faginović, **(VI)** أَبُو بَكْرٍ الْصَّادِقُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ
(*Ebu Bekir Iskreni, Allah bio zadovoljan s njim*),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 24) Ali-ef. Faginović, **(VIII)** اللهُ جَلَّ جَلَالُهُ
(*Allah Veličanstveni*)
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 25) Ali-ef. Faginović, مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ (X)
(Muhammed, mir s njim)
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 26) Ali-ef. Faginović, عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (XII)
(Omer ibn al-Hattab, Allah bio zadovoljan s njim),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 27) Ali-ef. Faginović, عَلِي الْمُرْتَضَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (XIV)
(Ali Murteza, Allah bio zadovoljan s njim),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)

(Sl. 28) Ali-ef. Faginović, حُسَيْنٌ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ (XVI)
(Husejn, Allah bio zadovoljan s njim. Ali 1311),
Gazi Husrev-begovo turbe, Sarajevo (1893-94.)⁴²

Kaligrafija Murad-begovog turbeta

U neposrednoj blizini Gazi Husrev-begovog turbeta nalazi se turbe Murad-bega Tardića, vjernog prijatelja Gazi Husrev-bega i prvog mutevellije njegovog vakufa. Iako je Murad-begovo turbe manjih dimenzija, ono krije izvanredan kaligrafski ciklus, ne tako znanog, ali dobrog kaligrafa. Njegovo ime je Akif Hadžihuseinović i sin je poznatijeg Saliha Sidkija Hadžihuseinovića Muvekkita autora djela *Povijest Bosne*,⁴³ ali i vrsnog kaligrafa.⁴⁴ Lahko je za pretpostaviti da je Akif započeo učiti kaligrafiju kod oca, ali je također bio jedan od učenika kaligrafije Rakim-efendije Islamovića.⁴⁵ Nije poznato da je Islamović dao idžazetnamu Akifu Hadžihuseinoviću, ali je pečat i stil Rakim-efendije očigledan na kaligrafskim natpisima koje je mladi Hadžihuseinović ostavio u turbetu Murad-bega (Sl. 29). Kružni kaligrafski obrazac koji slijedi Akif identičan je levhama Rakim-efendije u turbetu i džamiji Gazi Husrev-bega (Sl. 3, Sl. 13 – Sl. 20). Pored sličnog kaligrafskog iskaza, Akif je

42 Fotografija preuzeta iz: *Iz mape Faginovića*, str. 22.

43 Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Sarajevo, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, 1999.

44 Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit je obavljao dužnost bibliotekara Gazi Husrev-begove biblioteke i muvekkita Gazi Husrev-begovog vakufa, a također je napravio prvi poznati popis knjiga spomenute biblioteke. Vidi: Mahmud Traljić, „Hafizi-kutubi Gazi Husrev-begove biblioteke (Prilog historiji Biblioteke)”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, V-VI, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1978, str. 47; Hamdija Kreševljaković, „Sahat-kule u Bosni i Hercegovini”, u: *Naše starine*, II, Sarajevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1965, str. 21; Akif-ef. Hadžihuseinović Muvekkit naslijedio je svog oca na mjestu zamjenika glavnog bibliotekara i sačinio novi inventar knjiga Gazi Husrev-begove biblioteke. Vidi: Fejzulah Hadžibajrić, „O inventarima knjiga Gazi Husrev-begove biblioteke”, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, V-VI, Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1978, str. 55.

45 H. Mehmed Handžić, „H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)”, str. 238.

slijedio Islamovića u koloritu, odnosno tekst je ispisan pozlaćenim harfovima na zelenoj podlozi.

(Sl. 29) Unutrašnjost Murad-begovog turbeta

Ovaj opus se sa sigurnošću može atribuirati Akifu Hadžihuseinoviću, ali i datirati, jer je Akif iznad vrata s unutrašnje strane turbeta zapisao tekst u povodu završetka radova (Sl. 30):

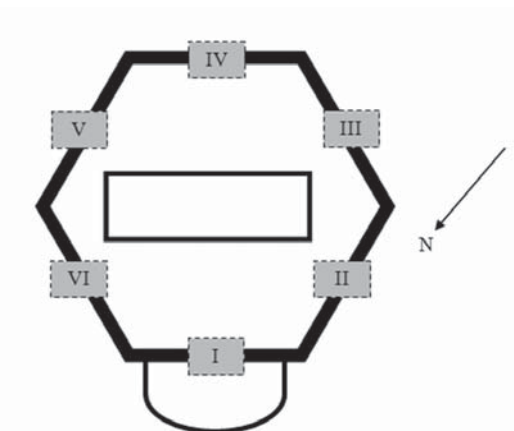
قَدْ نُفِيسَ هَذَا الْمَقَامَ فِي زَمَانِ الْمُتَوَلَّى مِيرَ مُحَمَّدَ بِهِجَةَ
كَتَبَهُ مُحَمَّدَ عَاكِفَ س ١٥ سَنَةِ ١٣١٢

Prijevod: *Oslikano je ovo mjesto za vremena Mir Mehmeda Behdžeta
Napisao Muhammed Akif 1312. godine, 15. safera*

(Sl. 30) Akif Hadžihuseinović, Autorski potpis
Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

Kada se godine i mjeseci hidžreetskog kalendara preračunaju u gregorijanski, tačan datum bio bi 17. august 1894. godine. Čini se zanimljivim dodati da je kaligrafija u Murad-begovom turbetu nastala jednu godinu nakon kaligrafije Alije Faginovića u Gazi Husrev-begovom turbetu, koje su završene 1311. hidžretske godine (1893-94.).

(Sl. 31) Shema Murad-begovog turbeta

Šest kaligrafskih ispisa Akifa Hadžihuseinovića raspoređeni su iznad prozora, za koje je odabrano pet ajeta Kur'an Časnog koji se odnose na Allahovu milost (Sl. 32 – 35, Sl. 37) i jedna kratka molitva Svemogućem za oprost (Sl. 36).

(Sl. 32) Akif Hadžihuseinović, وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ (I) (I reci: »Gospodaru moj, oprosti i smiluj se, Ti si najmilostiviji!«),⁴⁶ Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

46 وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ, vidjeti: Kur'an, Al-Mu'minūn (118), *Prijevod Kur'an*, str. 349.

(Sl. 33) Akif Hadžihuseinović, عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (II)
(*Njima će, može biti Allah oprostiti, jer Allah prašta i samilostan je.*),⁴⁷
Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

(Sl. 34) Akif Hadžihuseinović, سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (III)
(*Allah će ih sigurno milošću Svojom obasuti, jer Allah prašta i samilostan je.*),⁴⁸
Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

(Sl. 35) Akif Hadžihuseinović, إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ (IV)
(*Allah će, sigurno, sve grijehе oprostiti. On, doista, mnogo prašta i On je milostiv.*),⁴⁹
Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

47 وَأَخْرُوجُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ, vidjeti: Kur'an, At-Tawba (102), *Prijevod Kur'an*, str. 203.

48 وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَانًا لِيَتَدَارَأَ فِي سُبُلِ اللَّهِ وَمَا يَنْفِقُ إِلَّا لِأَنْفُسِهِمْ يُنْفِقُونَ أَلَا إِنَّهَا قُرْبَانًا لِيَتَدَارَأَ فِي سُبُلِ اللَّهِ وَاللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ, vidjeti: Kur'an, At-Tawba (99), *Prijevod Kur'an*, str. 202.

49 قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ, vidjeti: Kur'an, Az-Zumar (53), *Prijevod Kur'an*, str. 464.

(Sl. 36) Akif Hadžihuseinović, رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَأَرْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ (V)
(Gospodaru naš, mi vjerujemo, zato oprosti i smiluj nam se, jer Ti si najmilostiviji.),
Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

(Sl. 37) Akif Hadžihuseinović, وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (VI)
(Ako vi budete brojili Allahove blagodati, nećete ih nabrojiti, – Allah, uistinu, prašta
i samilostan je.),⁵⁰ Murad-begovo turbe, Sarajevo (1894.)

Analizom levhi u Gazi Husrev-begovom i Murad-begovom turbetu skrenula se pažnja na malo poznato naslijeđe islamske umjetnosti od 1878. do 1918. godine, odnosno vremenu austrougarskog perioda Bosne i Hercegovine. Služeći se metodologijom, te istraživačkim aparatom historije umjetnosti utvrđeno je da su tri kaligrafa bila uključena u kaligrafsku dekoraciju spomenutih turbeta: hadži hafiz Husejn Rakim-efendija Islamović, Ali-efendija Faginović i Akif-efendija Hadžihuseinović. Na osnovu formi i kolorita levhe turbeta mogu se podijeliti u skupinu kružnih levhi s pozlaćenim slovima na zelenoj podlozi (Islamović, Hadžihuseinović) i skupinu levhi s pozlaćenim slovima na bijeloj podlozi (Faginović). Sve kaligrafske kompozicije ispisane su *ğālī tulut* pismom, a nastale su u periodu od 1893. do 1895. godine. U radu je ponuđen prijevod svih kaligrafskih ispisa.

50 وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ, vidjeti: Kur'an, An-Nahl (18), *Prijevod Kur'an*, str. 269.

Calligraphy in Turbes of Gazi Husrev-bey and Murad-bey in Sarajevo

Summary

Text draws attention to the calligraphic cycles in turbes of Gazi Husrev-bey and Murad-bey in Sarajevo. Through comparative analysis considering the artistic style, author came to conclusion that three calligraphers were involved in decorating the turbes: Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendi Islamović, Ali-efendi Faginović and Akif-efendi Hadžihuseinović. The works of the first two are found in the Gazi Husrev-bey turbe, eight inscriptions of Islamović and sixteen of Faginović, while seven calligraphic inscriptions of Hadžihuseinović are placed in turbe of Murad-bey. Calligraphers chose *ğalī tulut* script as best appropriate for the calligraphic composition. On the basis of colors and forms, inscriptions could be classified into two groups: the group of spherical inscription with golden letters on the green background (Islamović, Hadžihuseinović) and the group of inscriptions with gold letters on white (Faginović). Calligraphy in turbes was done between the 1893rd and 1895th.

This work is a small step in the field of Islamic art in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period. Its main goal is to draw attention to the unknown field.

Key words: Islamic calligraphy, Gazi Husrev-bey, Rakim Islamović, Ali Faginović, Akif Hadžihuseinović